

УДК 343.13

Тетяна Фоміна,

канд. юрид. наук,

доцент кафедри кримінального процесу та організації досудового слідства

факультету № 1

Харківського національного університету внутрішніх справ

СУТНІСТЬ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПОРЯДКУ ЗАСТОСУВАННЯ ЗАПОБІЖНОГО ЗАХОДУ

Стаття присвячена з'ясуванню сутності процесуального порядку застосування запобіжних заходів, встановленню змісту таких процесуальних рішень, як обрання, зміна, продовження дії, скасування та припинення дії запобіжного заходу. На підставі системного аналізу норм КПК України та вивчення судової практики розкрито зміст процесу застосування запобіжних заходів із визначенням його початкового та кінцевого моменту.

Ключові слова: КПК України, запобіжні заходи, застосування запобіжного заходу, обрання запобіжного заходу, зміна запобіжного заходу, продовження дії запобіжного заходу, скасування запобіжного заходу, припинення дії запобіжного заходу.

Постановка проблеми. Теоретичні аспекти застосування запобіжних заходів та практика їх обрання під час здійснення кримінального судочинства є предметом наукових досліджень протягом усього часу становлення та розвитку науки кримінального процесу. У зв'язку з цим важко знайти питання у цій сфері, що не було б вивчено та розкрито у науковій літературі. Проте позиції вчених та практиків і сьогодні мають дискусійний характер із принципових питань зазначеної проблематики. Крім того, вивчення судової практики свідчить про те, що іноді невизначеність на рівні КПК України теоретичних аспектів певного процесу призводить до неоднакового застосування норм закону й, відповідно, до протилежних висновків. Це стосується, зокрема, процесу обрання та зміни запобіжних заходів.

Стан дослідження. Питання визначення сутності запобіжних заходів у різні часові періоди вивчали такі вчені, як С. І. Вікторовський, Ю. М. Грошевий, З. Д. Єнікеев, З. З. Зінатулін, Ю. Д. Лівшиц, М. В. Давидов, О. Ф. Кістяковський, В. М. Корнуков, Ф. М. Кудін, П. І. Люблінський, І. Л. Петрухін, М. М. Полянський, В. В. Рожнова, В. М. Тертишник, Н. В. Ткачова, А. Я. Хитра та інші. Разом із тим більшість праць присвячена дослідженню підстав та порядку застосування окремих видів запобіжних заходів. Сутність процесуального порядку застосування запобіжних заходів окремо не досліджувалась. У зв'язку з цим, враховуючи напрацювання вказаних вчених, слід детально вивчити питання щодо процедури «застосування» запобіжних заходів із розмежуванням таких процесуальних рішень, як обрання, зміна та скасування запобіжного заходу.

Метою даної статті є визначення сутності процесуального порядку застосування запобіжного заходу.

Виклад основного матеріалу. Визначення процесуального порядку застосування запобіжних заходів вимагає вирішення одного термінологічного питання: однакове чи різне значення має процедура «застосування запобіжного заходу» та «обрання запобіжного заходу»?

У науковій літературі вказується, що у КПК України використовуються як термін «застосування запобіжного заходу», так і термін «обрання запобіжного заходу». Ці поняття необхідно розрізняти, адже «обрання запобіжного заходу» включає в себе прийняття рішення про запобіжний захід, тоді як застосування запобіжного заходу – це процесуальна дія, яка здійснюється з моменту прийняття рішення про обрання запобіжного заходу до її зміни чи скасування [1, с. 170].

У Кримінальному процесуальному кодексі України (далі – КПК України) вживається як один так і другий термін [2]. Зокрема, у ст. 177 КПК України йдеться про мету і підстави застосування запобіжного заходу, а у ст. 178 – про обставини, що враховуються під час обрання запобіжного заходу. У ч. 4 ст. 194 КПК України зазначається, що «при розгляді клопотання про обрання запобіжного заходу..... слідчий суддя має право застосувати більш м'який запобіжний захід, ніж той, який зазначено у клопотанні.....», у ч. 5 вказаної норми міститься положення, що «... при розгляді клопотання про обрання запобіжного заходу, не пов'язаного з триманням під вартою, ... слідчий суддя, суд застосовує відповідний запобіжний захід...».

У ч. 1 ст. 196 КПК України перераховується, які відомості мають міститися в «ухвалі про застосування запобіжного заходу», а у ч. 4 цієї ж норми міститься вимога про зазначення в «ухвалі про обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою або домашнього арешту» дати закінчення дії цих запобіжних заходів.

Слід звернути увагу, що статтями 200 та 201 КПК України визначено порядок розгляду клопотань слідчого, прокурора, підозрюваного, обвинуваченого про зміну запобіжного заходу. У ст. 203 КПК України передбачено негайне припинення дії запобіжних заходів. Разом із тим у ч. 1 ст. 331 КПК України передбачено право суду під час судового розгляду *змінити, скасувати або обрати* запобіжний захід щодо обвинуваченого. А у ч. 3 цієї ж норми вказано, що «за наслідками розгляду питання суд своєю вмотивованою ухвалою *скасовує, змінює* запобіжний захід у вигляді тримання під вартою або *продовжує його дію...*». Натомість у ч. 3 ст. 315 КПК України йдеться про право суду під час підготовчого судового засідання за клопотанням учасників судового провадження *обрати, змінити чи скасувати* заходи забезпечення кримінального провадження, у тому числі запобіжні заходи. У п. 1 Листа Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ (далі – ВССУ) «Про деякі питання порядку застосування запобіжних заходів під час досудового розслідування та судового провадження відповідно до Кримінального процесуального кодексу України» від 04.04.2013 № 511-550/0/4-13 вказано можливість вирішення питання слідчим суддею, судом питання про *застосування, продовження, зміну або скасування* запобіжного заходу [3].

Аналіз вищевказаних положень дає зрозуміти, що законодавець, вживаючи терміни «застосувати» та «обрати», іноді тлумачить їх як синоніми, а іноді вкладає в них різний зміст. Разом із тим, на наше переконання, поняття «застосування запобіжного» заходу та «обрання запобіжного заходу» мають різне значення, оскільки процес «застосування» є більш широким правовим поняттям, яке охоплює у тому числі й процедуру «обрання» запобіжного заходу.

Термінологічна невизначеність сутності процесуального порядку «застосування» запобіжних заходів на рівні закону призводить до того, що судді приймають різні рішення з приводу одного й того самого питання. Зокрема, це стосується питання можливості оскарження рішення про зміну запобіжного заходу. Так, згідно з п. 4 ч. 1 ст. 309 КПК України ухвала слідчого судді

про *застосування* запобіжного заходу у вигляді домашнього арешту або відмову в його застосуванні підлягає оскарженню під час досудового розслідування. Вживаючи термін «застосування», законодавець не визначив, чи можливо оскаржити лише ухвалу про *обрання запобіжного заходу* чи також можна оскаржити ухвалу й *про зміну запобіжного заходу*.

Проведений нами аналіз судової практики свідчить про те, що в одних випадках суд приходиться до висновку про можливість оскарження рішення про зміну запобіжного заходу, а в інших – заперечує проти такої можливості. Наприклад, в ухвалі суду касаційної інстанції від 24.10.2017 встановлено таке. Ухвалою слідчого судді Солом'янського районного суду м. Києва *змінено* ОСОБА_6 запобіжний захід з тримання під вартою на домашній арешт. Не погоджуючись із рішенням слідчого судді, прокурор оскаржив ухвалу слідчого судді в апеляційному порядку. Проте ухвалою Апеляційного суду м. Києва відмовлено у відкритті провадження за апеляційною скаргою прокурора на ухвалу слідчого судді та апеляційну скаргу повернуто прокурору. Натомість, прокурор вважав, що висновок апеляційного суду про те, що ухвала слідчого судді про зміну запобіжного заходу не підлягає оскарженню в апеляційному порядку, є безпідставним, оскільки суперечить вимогам закону. У зв'язку з цим прокурор подав касаційну скаргу. Аналізуючи положення статей 177, 178, 194, 196, 200, 201 КПК України, ВССУ вказав, що застосування запобіжного заходу полягає в обранні запобіжного заходу, продовженні або скасуванні обраного раніше, а також у зміні запобіжного заходу, що являє собою скасування попереднього виду та обрання нового виду запобіжного заходу. У зв'язку з цим ВССУ дійшов висновку, що касаційна скарга прокурора підлягає задоволенню, а ухвала апеляційного суду про повернення апеляційної скарги прокурора на ухвалу слідчого судді про зміну підозрюваному ОСОБА_6 запобіжного заходу підлягає скасуванню із призначенням нового розгляду в суді апеляційної інстанції [4].

З наведеного прикладу стає зрозуміло таке. Справді, у передбаченому у ст. 309 КПК України переліку ухвал слідчого судді, які можуть бути оскаржені під час досудового розслідування, відсутня ухвала про зміну запобіжного заходу з тримання під вартою на домашній арешт. Разом із тим, як зауважив суд касаційної інстанції, зміна запобіжного заходу є частиною процесу його застосування. А, відповідно, ухвала про зміну запобіжного заходу з тримання під вартою на до-

машній арешт може бути оскаржена під час досудового розслідування в апеляційному порядку.

Є й інший приклад вирішення аналогічної ситуації. Зокрема, ухвалою суду Слов'янського міськрайонного суду Донецької області від 11.04.2017 відмовлено в задоволенні клопотання прокурора про продовження дії запобіжного заходу обвинуваченому ОСОБА_1 у виді тримання під вартою. Клопотання обвинуваченого ОСОБА_1 та його захисника про *зміну* запобіжного заходу задоволено та змінено обраний стосовно обвинуваченого ОСОБА_1 запобіжний захід з тримання під вартою на домашній арешт. Не погоджуючись із рішенням слідчого судді, прокурор оскаржив ухвалу слідчого судді в апеляційному порядку, проте ухвалою Апеляційного суду Донецької області відмовлено у відкритті апеляційного провадження за апеляційною скаргою прокурора. Не погоджуючись із рішенням Апеляційного суду, прокурор подав касаційну скаргу. ВССУ, перевіривши касаційну скаргу, дійшов висновку, що апеляційний суд, відмовляючи у відкритті апеляційного провадження на ухвалу суду першої інстанції, якою змінено запобіжний захід і оскарження якої не передбачено у КПК України, діяв відповідно до положень кримінального процесуального закону. У зв'язку з цим суд постановив ухвалу про відмову у відкритті касаційного провадження [5]. Як бачимо, у вказаному рішенні суд касаційної інстанції дійшов висновку, що у КПК України не передбачена можливість оскарження ухвали слідчого судді про зміну запобіжного заходу.

Наведені судові рішення свідчать про те, що невизначеність на рівні закону змісту процесу обрання та зміни запобіжних заходів призводить до неоднакового застосування норм закону й, відповідно, до протилежних висновків.

Слід навести ще одне рішення, де суд через відсутність визначення змісту процесу застосування запобіжних заходів повинен самостійно тлумачити законодавчі положення. Так, ухвалою слідчого судді Печерського районного суду м. Києва стосовно ОСОБА_2 у порядку ч. 6 ст. 193 КПК України, за відсутності підозрюваного, обрано запобіжний захід у вигляді тримання під вартою. Вказану ухвалу оскаржено до суду апеляційної інстанції. Ухвалою Апеляційного суду м. Києва у відкритті провадження за апеляційною скаргою захисника в інтересах ОСОБА_2 відмовлено, з огляду на недотримання положень ст. 309 КПК України. Так, на думку судді-доповідача, рішення слідчого судді про *обрання* запобіжного заходу у виді тримання

під вартою, прийняте у порядку, передбаченому ч. 6 ст. 193 КПК України (тобто за відсутності підозрюваного, оголошеного у міжнародний розшук), окремому апеляційному оскарженню не підлягає. Захисник звернувся із касаційною скаргою, оскільки вважає, що рішення слідчого судді про *обрання* запобіжного заходу підлягає апеляційному оскарженню у загальному порядку. ВССУ у своєму рішенні зазначив, що, виходячи зі змісту диспозицій статей 177, 178, 194, 196 КПК України, терміни «застосування запобіжного заходу» та «обрання запобіжного заходу» є тотожними. Отже, чіткого розділу між цими поняттями, які би мали різні процесуальні наслідки, кримінальний процесуальний закон не містить. Крім цього, у КПК України не передбачено іншого процесуального документа, окрім ухвали про *застосування* запобіжного заходу (ст. 196 КПК) під час вирішення питань, пов'язаних із запобіжними заходами. Таким чином, постановлення слідчим суддею ухвали про *обрання* запобіжного заходу не є перешкодою для її перевірки судом апеляційної інстанції. На підставі цих доводів ВССУ своєю ухвалою від 18.06.2015 касаційну скаргу захисника підозрюваного ОСОБА_2 задовольнив, а ухвалу Апеляційного суду м. Києва про відмову у відкритті провадження за апеляційною скаргою про *обрання* запобіжного заходу підозрюваному ОСОБА_2 скасував і призначив новий розгляд у суді апеляційної інстанції [6]. З аналізу даного рішення стає зрозуміло, що ухвала слідчого судді про *обрання* запобіжного заходу у виді тримання під вартою, прийняте у порядку, передбаченому ч. 6 ст. 193 КПК України (тобто за відсутності підозрюваного, оголошеного у міжнародний розшук), підлягає апеляційному оскарженню. Крім того, знову бачимо ситуацію, коли суд повинен самостійно визначати сутність законодавчих положень, зміст яких законодавцем не розкрито.

Системний аналіз положень КПК України призводить до висновку, що процесуальний порядок «застосування» запобіжних заходів включає в себе прийняття рішення про обрання, продовження строку запобіжного заходу, його зміну, скасування або припинення дії.

Обрання запобіжного заходу – це початковий момент процесуального порядку застосування запобіжного заходу, який пов'язаний із прийняттям судового рішення про початок дії запобіжного заходу.

Зміна запобіжного заходу являє собою прийняття судового рішення про скасування попереднього виду запобіжного заходу та обрання нового виду запобіжного заходу.

Продовження строку запобіжного заходу – це прийняття судового рішення про збільшення строку дії запобіжного заходу, який був раніше обраний до особи.

Скасування запобіжного заходу – це кінцевий момент процесуального порядку застосування запобіжного заходу, який пов'язаний із прийняттям судового рішення про відміну дії раніше обраного запобіжного заходу.

Припинення дії запобіжного заходу – це кінцевий момент процесуального порядку застосування запобіжного заходу, пов'язаний із відміною дії запобіжного заходу у випадках, передбачених законом.

Зауважимо, що скасування та припинення дії запобіжного заходу, у розумінні законодавця, пов'язані із кінцевим моментом у процедурі застосування запобіжного заходу. Разом з тим, підстави для прийняття даних рішень відрізняються. Так, відповідно до ст. 203 КПК України підставами для негайного припинення дії запобіжних заходів є: 1) закінчення строку дії ухвали про обрання запобіжного заходу; 2) ухвалення виправдального вироку; 3) закриття кримінального провадження.

Підстави для скасування запобіжного заходу у законі чітко не визначено. Проте запобіжний захід може бути скасовано судом під час судового розгляду за клопотанням сторони обвинувачення або захисту (ч. 1 ст. 331 КПК України), а також незалежно від наявності такого клопотання під час розгляду питання доцільності продовження тримання обвинуваченого під вартою до спливу двомісячного строку з дня надходження до суду обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру чи з дня застосування судом до обвинуваченого запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою (ч. 3 ст. 331 КПК України).

Щодо скасування запобіжного заходу під час досудового розслідування зауважимо таке. Сторони кримінального провадження не наділені правом звертатися до слідчого судді з клопотанням про скасування запобіжного заходу під час досудового розслідування. Разом із тим у п.п. 2, 3, 4, 5 ч. 1 ст. 309 КПК України передбачена можливість оскарження ухвали слідчого судді про застосування, продовження строку або відмову в застосуванні запобіжних заходів у вигляді тримання під вартою, домашнього арешту. Відповідно до п. 2 ч. 3 ст. 407 КПК України, за наслідками апеляційного розгляду за скаргою на ухвали слідчого судді суд апеляційної інстанції має право скасувати ухвалу і постановити нову ухвалу.

У такому разі слід вказати, що сторонам кримінального провадження під час досудового розслідування не надано право ініціювати скасування запобіжного заходу, проте їм надана можливість оскаржити в апеляційному порядку ухвали слідчого про застосування, продовження строку або відмову в застосуванні запобіжних заходів у вигляді тримання під вартою, домашнього арешту. Відповідно, рішення про скасування запобіжного заходу, обраного під час досудового розслідування, може прийняти суд апеляційної інстанції.

Висновки

Процес застосування норм права за своїм характером є активною діяльністю компетентних органів, що має початковий момент і момент закінчення. Правозастосовний процес будь-якої норми проходить кілька етапів. У зв'язку з цим практика застосування запобіжних заходів вимагає чіткого вирішення теоретичних питань щодо змісту процедури застосування запобіжних заходів із визначенням його початкового та кінцевого моменту. Проведений аналіз дає можливість визначити, що *запобіжний захід застосовується* з моменту прийняття судового рішення про його обрання з можливістю продовження строку чи зміни запобіжного заходу до вирішення питання про його скасування чи припинення дії.

Список використаних джерел:

1. Кримінальний процес : підручник / за заг ред. В. В. Коваленка, Л. Д. Удалової, Д. П. Письменного. – Київ: Центр учбової літератури, 2013. 544 с.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України № 4651-VI від 13.04.2012 (редакція від 07.01.2018) // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/main/4651-17>.
3. Про деякі питання порядку застосування запобіжних заходів під час досудового розслідування та судового провадження відповідно до Кримінального процесуального кодексу України : Лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 04.04.2013 № 511-550/0/4-13. // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0511740-13>.
4. Ухвала Колегії суддів судової палати у кримінальних справах Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ у справі № 760/7803/16-к від 24.10.2017 // База даних «Єдиний державний реєстр судових рішень». [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/70098841>.

5. Ухвала Колегії суддів судової палати у кримінальних справах Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ у справі № 243/9993/15-к від 09.06.2017 // База даних «Єдиний державний реєстр судових рішень». [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/67179486>.

6. Ухвала Колегії суддів судової палати у кримінальних справах Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ у справі № 5-1460км15 від 18.06.2015 // База даних «Єдиний державний реєстр судових рішень». [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/67179486>.

Стаття посвячена в'ясненню сутності процесуального порядку застосування заходів запобігання, встановленню змісту таких процесуальних рішень, як вибір, зміна, продовження дії, скасування та припинення дії заходів запобігання. На основі системного аналізу норм УПК України та вивчення судової практики розкрито зміст процесу застосування заходів запобігання з визначенням його початкового та кінцевого моменту.

Ключевые слова: УПК України, заходи запобігання, застосування заходів запобігання, вибір заходів запобігання, зміна заходів запобігання, продовження дії заходів запобігання, скасування заходів запобігання, припинення дії заходів запобігання.

The article is focused on the clarification of the essence of procedure for the application of preventive measures, establishment of the content of such procedural decisions, such as election, change, extension, cancellation and termination of preventive measures. Based on the systematic analysis of the norms of the Criminal Procedural Code of Ukraine and the study of judicial practice, the author has revealed the content of the process of applying preventive measures with the determination of its initial and final moment.

Key words: Criminal Procedural Code of Ukraine, preventive measures, application of a preventive measure, selection of a preventive measure, change of a preventive measure, extension of a preventive measure, cancellation of a preventive measure, termination of a preventive measure.

